

נִיר גִּזִּית

יחידה 101

שורשיו של אתוס האלימות הצבאית בישראל

אפרת זקבן. **אגדה וזיכרון: מיתוס יחידה 101 בשיח הציבורי הישראלי**. ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 2021.
385 עמודים

ב14 במרץ 2014, עם היוודע דבר מותו של מאיר הר-ציון, כתב יו"ר "הבית היהודי" דאז, נפתלי בנט, בדף הפייסבוק שלו: "גיבור ילדותי הלך לעולמו הבוקר. הוא היה גדול לוחמי צה"ל. דורות של לוחמים גדלו על 'פרקי יומן', על השלמת משימה בכל מחיר, על תעוזה עברית, על ניווט בדד בלילה, על פעולות תגמול [...] יהי זכרך ברוך, גיבור ישראל". אף שעברו יותר משישה עשורים מאז פורקה יחידה 101, שעימה מזוהה יותר מכול דמותו של מאיר הר-ציון, קשה לחשוב על עוד יחידה צבאית ששמה הילך קסם כה רב על דורות של ישראלים. יחידה 101 פעלה כיחידה עצמאית חמישה חודשים בלבד ומנתה עשרות ספורות של לוחמים. במרוצת השנים היא הפכה למיתוס לאומי. לוחמי היחידה ומפקדיה הפכו לדמויות מופת עוד בחייהם ולאישים בעלי דומיננטיות ציבורית ופוליטית. מרכזיותו של מיתוס יחידה 101 והתמורות שחלו בו עומדים במוקד ספרה של אפרת זקבן.

מדובר בחיבור המקיף והיסודי ביותר על יחידה 101, ואי־אפשר שלא להתרשם מרוחב היריעה שהוא מציע. הניתוח מתבסס על שפע מקורות ראשוניים ומשניים מגוונים: חומרי ארכיון, תוצרי תקשורת, ספרים שנכתבו על היחידה ועל חבריה הבולטים וכן ראיונות

שקיימה המחברת עם אישים רלוונטיים. ריבוי המקורות, ובעיקר האינטגרציה היצירתית שלהם, מאפשרים להציג תמונה עשירה ומפורטת של קורות היחידה ופעולותיה ושל השיח הציבורי שהתפתח סביבה. בכך נבדל הספר הזה מספרים ומפרסומים קודמים לו שנכתבו על יחידה 101 ועל לוחמה (לדוגמה, מילשטיין, 1968; מרגלית, 1968; שרון, 2011; גבעתי, 2019).

ייחודו של **אגדה וזיכרון: מיתוס יחידה 101 בשיח הציבורי הישראלי** מתבטא גם בשילוב שהוא מציע של תיאור היסטורי מוקפד ומפורט של יחידה צבאית אחת בצד דיון סוציולוגי רחב יותר בשאלת מעמד המשנתה של מיתוסים צבאיים בזיכרון הציבורי הישראלי וביחסה של החברה הישראלית לצבא ולצבאיות בתקופות שונות. בכך הספר מצטרף לעבודות מחקר אחרות שעניינן השנים המעצבות של המיליטריזם הישראלי (בן-אליעזר, 1995) והתמורות שחלו בו (לוי, 2003). עיקרו של הספר הוא ניתוח היסטורי-סוציולוגי של שלבי ההתגבשות של מיתוס יחידה 101 ועוצמתו המשתנה לנוכח מגמות סוציו-פוליטיות היסטוריות רחבות יותר ביחסה של החברה הישראלית לצבא וללחימה. תרומתו יוצאת הדופן של הספר היא בכך שהוא מאפשר לעמוד על תכונות יסוד של המיליטריזם הישראלי דרך מבט ייחודי המתמקד בבחינת אחד המיתוסים החזקים ביותר שתרמו לכינונו.

פרק המבוא נפתח בסקירה קצרה של המושגים האנליטיים המרכזיים: מיתוס, זיכרון ציבורי, תודעה קולקטיבית. הפרק מדגיש יותר את מקומם של המושגים בחקר הסוגיות של זיכרון וזהות בישראל ובציונות ודן פחות בהקשרם התאורטי הסוציולוגי הכללי. המבוא גם מספק תיאור היסטורי תמציתי של היחידה.

בפרק הראשון נפרש הרקע הפוליטי והביטחוני שהביא לגיבוש מדיניות הגמול שבגינה הוקמה היחידה, ובכלל זה ההסתננויות ותקריות הגבול הרבות, אי-שביעות הרצון של הדרג הפוליטי מרמת המקצועיות של צה"ל ונטייתם האופנסיבית של הדרג הפוליטי והדרג הצבאי הבכיר באותן שנים. בפרקים הבאים מאורגן הניתוח על פני חמש תקופות כך שכל אחת מהן משקפת את מעמדו המשתנה של המיתוס ואת מפעלם של סוכני הזיכרון המטפחים אותו בכל תקופה.

הפרק השני דן בהיווצרות המיתוס למן הקמת היחידה (אוגוסט 1953) ועד למלחמת סיני (אוקטובר 1956). הפרק סוקר את פעולותיה הרבות של היחידה ואת המאמץ לבסס אותה כחוד החנית של הצבא וכגורם מכונן של רוח הלחימה ואתוס המקצועיות שהתרופפו

באותן השנים בצה"ל. מעניינים במיוחד בהקשר של ייזום המיתוס הם הקולות הביקורתיים שהושמעו בתוך הצבא (במקרים מסוימים מפי הלוחמים עצמם) ובדרג המדיני באשר למחיר הדמים של החיילים הישראליים, אך גם של חיילי ואזרחי האויב, שנפגעו בפעולות התגמול. קולות אלה מדגישים עד כמה הברוטליות שנקטו חיילי ה-101 הייתה כבר בזמן פעילותה של היחידה רכיב יסוד של המיתוס ועד כמה הנושא העסיק את לוחמי היחידה ואת סוכני הזיכרון שלה.

הפרק השלישי עוסק בביסוס המיתוס בין מלחמת סיני למלחמת ששת הימים (יוני 1967). בתקופה זו, שהתאפיינה במעבר חד מתחושות של חידלון ופגיעות לתחושות של עוצמה צבאית ומורל לאומי גבוה, החליפו אמצעי התקשורת וגורמים אזרחיים את הצבא בתפקיד סוכני הזיכרון העיקריים של מיתוס יחידה 101, אף שהצבא המשיך לפעול מאחורי הקלעים לטיפול המיתוס, בין היתר על רקע הדומיננטיות של יוצאי היחידה והצנחנים בפיקוד הצבא.

הפרק הרביעי מתמקד בתור הזהב של מיתוס יחידה 101 – בין מלחמת ששת הימים למלחמת יום הכיפורים (אוקטובר 1973). הפרק מתאר כיצד יחידה 101 והצנחנים קיבלו מקום מרכזי בשיח הציבורי על רקע אופוריית הניצחון של מלחמת ששת הימים ולמרות שהיחידה פורקה למעלה מעשור קודם לכן. הפרק מדגים כיצד נוצל טיפוח המיתוס לביצור הערכים הצבאיים ומרכזיות הצבא שסוכני הזיכרון ביקשו לשמר, בעיקר לנוכח גילויי הבורגנות והאינדיווידואליזציה המתרחבים בחברה הישראלית. הפרק גם מתאר את התעצמות השיח האמביוולנטי סביב דמותם של גיבורי היחידה, שהתאפיינו, בין השאר, בכתיבת ביוגרפיות וספרי הלל בד בבד עם ביקורת הולכת ומקצינה בתקשורת על האלימות שאפיינה את היחידה.

הפרקים החמישי והשישי מתרכזים בשנים שבין תום מלחמת יום הכיפורים לתום מלחמת לבנון הראשונה. ברקע התערערות הקונצנזוס הביטחוני-לאומי בשנים אלה, העמקת השסע הפוליטי בין ימין ושמאל והתרחבות השיח הביקורתי כלפי הצבא נראה היה שמיתוס יחידה 101 הגיע למיצוי ושהוא הופך בהדרגה למיתוס סקטוריאלי שמתנהל בעיקר במחנה הניצי בפוליטיקה הישראלית. הפרק האחרון מוקדש לתיאור מסכם של מרכזיותו של המיתוס מנקודת המבט של יחסי המשתנה של החברה הישראלית לצה"ל ולתחום הביטחון.

כהיסטוריוגרפיה, הספר עשיר מאוד בפרטים ומספק תמונה מקיפה ומלמדת על נוכחותה של יחידה 101 בשיח הציבורי בנושאי צבא וביטחון, גם שנים רבות לאחר פירוקה. אך המשימה שזקבך לקחה על עצמה חורגת מעבר לתיאור ההיסטורי של יחידה 101 ושל תולדות המיתוס שנקשר בשמה. זקבך מבקשת להבין כיצד עיצב המיתוס של היחידה את התודעה הקולקטיבית הישראלית וכיצד הוא משקף את עיסוקה של החברה הישראלית במתח שבין השימוש בכוח צבאי לבין עיסוק בערכי מוסר וטוהר הנשק. לשם כך היא מאמצת שני צירים אנליטיים: ניתוח דיאכרוני, שעניינו התהוות המיתוס בזיכרון הקולקטיבי הישראלי והשינויים שחלו בו ובמעמדו, וניתוח סוכני, המדגיש את פעולתם של סוכני זיכרון למיניהם, לעיתים מתחרים, בעיצוב המיתוס.

בהמשך לכתובה מוקדמת יותר (למשל לוי, 2003), הספר מיטיב לתאר את השינויים במעמדו של הצבא בקרב קבוצות דומיננטיות בחברה הישראלית ובוחן את מעמדו המשתנה של מיתוס יחידה 101 לנוכח תהליך רחב זה. הספר בהחלט ממחיש כיצד מיתוסים הרואיים ממלאים תפקיד חשוב בהבניית המיליטריזם הישראלי וכיצד דעיכתם משקפת את השחיקה שחלה בו (בעיקר בהגמוניה החברתית-פוליטית ה"ותיקה"). לצד זאת אני מוצא שהתרומה החשובה ביותר של הספר עולה דווקא בין השיטין ופחות במסקנות המפורשות הנפרשות בו, שמתמקדות בעוצמה המשתנה של המיתוס. משמעותית יותר בעיניי היא תרומת הניתוח לבירור טיבו של מיתוס יחידה 101; ובאופן עמוק יותר – לחשיפה של שורשי מורכבות יחסה של החברה הישראלית והנהגתה לאלמות צבאית ולמוסר לחימה.

בקריאה ראשונה יוצרים הציר ההיסטורי של הניתוח וריבוי המובאות בספר מראית עין של חזרה, לעיתים מיותרת, בתיאור אותם האירועים, בניתוח אותן הדמויות ובעיסוק החוזר באותן תמות חברתיות ופוליטיות. כך למשל, הדיון החוזר ונשנה במורכבות דמויותיהם של מאיר הרציון ואריאל שרון ובמעמדם בצבא ובציבור, בגילויי הפרות המשמעת מצד חיילי היחידה, בקודים הערכיים שהיחידה הנחילה לצבא, ובעיקר בהתנהלות המוסרית של חייליה ובפגיעה הנרחבת, והלא-תמיד מנומקת, בחיילי האויב ובאזרחים חפים מפשע. אולם דווקא חזרתיות זו חושפת את אחת מתכונות המפתח של המיתוס – כזה שהיחס כלפיו התאפיין תמיד בדואליות ערכית ובהיעדר קונצנזוס.

כמיתוס הנקשר בנרטיבים של אלימות ושל עבר (והווה) שנויים במחלוקת, לא מפתיע שגם מיתוס יחידה 101 ואתוס האלימות שטופח במסגרתו הם רב-קוליים ומתאפיינים בסתירות פנימיות (Vinitzky-Seroussi, 2001). היחס האמביוולנטי והביקורת כלפי היחידה

בקרב הדרג המדיני ובקרב מפקדי הצבא, שלעיתים היו גלויים לעין הציבורית ולעיתים סמויים, ובעיקר האופנים שבהם הם קיבלו ביטוי בכתיבתם של סוכני הזיכרון, מציירים את מיתוס ה-101 ככזה שתמיד היה פרגמנטרי, גם בשנים הראשונות להתעצבותו ולא רק לקראת דעיכתו כביכול החל משנות ה-80. הניתוח חושף את מורכבות היחס כלפי היחידה ואת השיח הדואלי שנוצר סביבה למן ימיה הראשונים. יחס זה התאפיין בהערצת לוחמי היחידה על מקצועיותם ואומץ ליבם בצד ביקורת ורתיעה מגילויי הברוטליות של אנשיה; באי־נחת מן הפגיעה באזרחים חפים מפשע ומהרג חיילי האויב המונעים מנקם בצד ציור החיילים, וצה"ל כולו, כמופת של עליונות מוסרית; ובסגידה ללוחמי היחידה ומפקדיה בצד רתיעה מפולחן האישי סביבם (בין היתר על חשבון יוקרתם של לוחמים מיחידות אחרות).

המשמעות הסוציולוגית של אופיו הדואלי והפרגמנטרי של מיתוס יחידה 101 חורגת, אם כן, ממקומה של היחידה בזיכרון הקולקטיבי הישראלי ואפילו מבירור פעולתם של סוכני הזיכרון שלה הנבדלים בתפיסתם האידיאולוגית והפוליטית.

על רקע היותה של יחידה 101 סמל מפתח של המיליטריזם הישראלי, תרומתו המרכזית של הספר מתבטאת בהצגת העיסוק החוזר בחברה הישראלית בשאלות של טוהר הנשק בצד גיוס לגיטימציה מתמשכת לאלימות צבאית, כפי שמבטא ומסמל אתוס פעולות התגמול במורשת ההיסטורית והמבצעית של צה"ל. בכך הניתוח מוסיף רובד היסטורי־סוציולוגי חשוב לפענוח צפנים תרבותיים מרכזיים של האלימות הצבאית מאז ימיו הראשונים של המיליטריזם הישראלי ועד ימינו. הוא ממחיש את הקושי, ויש יאמרו – את חוסר הנכונות, של החברה הישראלית לגבש קווי מתאר מוסריים ברורים בסוגיה של הפעלת כוח צבאי (כפי שהמחישו, וממחישות, בחדות, לדוגמה, פרשת אלאור אזריה ופעולות הצבא מול המפגינים הפלסטינים בגבול רצועת עזה).

בצד התרומה החשובה של הספר ראוי לציין כמה מן המגבלות שלו. ראשית, התיקוף ההיסטורי נקטע באמצע שנות ה-80. הדבר מנומק בכך שמלחמת לבנון הראשונה מסמנת את התקבעותו של המיתוס בתודעה הקולקטיבית הישראלית באופן שפוטר את הצורך לבחון את מעמדו ואת השלכותיו החברתיות והפוליטיות לאחר מכן. המחברת גם מציינת את הרצון שלה להימנע משילוב של "פרמטר חדש" בניתוח – השפעת ההתנגדות הפלסטינית לשליטה הישראלית בשטחים באינתיפאדה הראשונה ולאחריה (עמ' 21). זו בחירה לגיטימית, אך יש להצטער עליה. החיכוך המתמשך בין ישראל לבין הפלסטינים

בשטחים זה למעלה משלושה עשורים מדגיש ביתר שאת את הרלוונטיות של הדיון בשאלה של נקיטת אלימות צבאית כלפי אזרחים. מחקר המתעלם מהדיון של מיתוס יחידה 101 בשנים אלה לא רק קוטע את ההיסטוריוגרפיה בטרם עת, אלא גם מחמיץ את ההזדמנות לבחון את השפעתו ארוכת הטווח של המיתוס על צה"ל ועל מקורות הלגיטימיות שהוא מגייס להפעלת אלימות בשטחים.

למרות הניסוח האקדמי הזהיר והמוקפד, הספר מאמץ במידה רבה את הנרטיב הציוני ההגמוני והוא נעדר כל פרספקטיבה ביקורתית. גישה זו מתבטאת בהצגה ההיסטוריוגרפית של הפרטים והאירועים הקשורים ביחידה ובהדגשת תרומותיו החיוביות של המיתוס. הספר אומנם עוסק בפירוט במחלוקות הפנים-צבאיות, הפוליטיות והציבוריות באשר לאלימות בפעולות היחידה, אבל הוא חסר את הריחוק האפיסטמולוגי הנדרש לבחינה ביקורתית של פעולותיה ושל המיתוס שנוצר סביבה. הדבר מתבטא, למשל, בהמשגה ובבחירת המילים הממעטות לתיאור מעשי האלימות של חלק מלוחמי היחידה. הערבים בספר "נהרגים" גם כאשר מדובר באזרחים חפים מפשע, ואילו היהודים "נרצחים" גם כאשר מדובר בלוחמים. היעדר פרספקטיבה ביקורתית על התרומה של מיתוס ה-101 להתבססות הלגיטימציה לאלימות הצבאית בצבא הישראלי ובחברה הישראלית תמוהה בעיקר משום שאתוס המוסר מוצג בספר כקריטי לפענוח השינויים שחלו באופייה של החברה הישראלית ובהשקפותיה.

בעשורים האחרונים אנו עדים להתעצמותו המחודשת של השיח המיליטריסטי בעיקר בקרב קבוצות שבעבר היו פריפריאליות לזרם המרכזי בחברה בישראל והפכו לדומיננטיות בצבא (לוי, 2003). מגמות אלה מביאות לתחייתם של מיתוסים מיליטריסטיים מכוננים כמו זה של יחידה 101 בתנועות הנוער של המגזר הציוני-דתי, ובעשור האחרון גם בקרב כוחות מתחדשים בהתיישבות העובדת (למשל במסגרת ארגון "השומר החדש") ובצבא עצמו. מיתוס ה-101 מוסיף להתקיים, אם כן, במגזרים נרחבים בישראל ובהנהגה הפוליטית הישראלית גם בעידן המכונה "פוסט-לאומי" ו"פוסט-הרואי". ברקע תהליכים אלה, הספר יעניין כל מי שצביונה החברתי והמוסרי של החברה הישראלית יקר לליבו, לא רק מנקודת מבט היסטורית אלא גם מנקודת מבט עכשווית.

מקורות

- בן־אליעזר, אורי (1995). **דרך הכוונת: היווצרותו של המיליטריזם הישראלי, 1936–1956**. תל אביב: דביר.
- גבעתי, משה (2019). **ויהי מה: מאיר הר־ציון – חייו ופועלו**. תל אביב: כנרת־זמורה־ביתן.
- לוי, יגיל (2003). **צבא אחר לישראל: מיליטריזם חומרני בישראל**. תל אביב: משכל.
- מילשטיין, אורי (1968). **יחידה סודית קומנדו 101**. תל אביב: רמדור.
- מרגלית, דן (1968). **יחידת קומנדו 101**. תל אביב: מוקד.
- שרון, גלעד (2011). **שרון – חייו של מנהיג**. תל אביב: מטר.

Vinitzky-Seroussi, Vered (2001). Commemorating narratives of violence: The Yitzhak Rabin Memorial Day in Israeli schools. *Qualitative Sociology* 24(2), 245–268.

ד"ר ניר גזית, המחלקה למדעי ההתנהגות, המרכז האקדמי רופין.
דוא"ל: nirg@ruppin.ac.il